

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanítómestereink

Mendöl Tibor:

Parasztság és táj

Sokat ígérő cím, aki hallja vagy olvassa, két problémára vár feleletet: Hogyan alakította a parasztságot a táj, és hogyan formálta a parasztság a tájat? Mind a két kérdés mögött bonyolult összefüggések rejlenek. Ezek megvilágítására nem elégséges egyetlen tudomány. Legtöbb mondanivalója bizonyára a földrajznak, a társadalomtudománynak és a néprajznak van. A földrajzot, talán sokak elképzelésével ellentétben, elsősorban éppen nem a tájnak a parasztságra gyakorolt hatása érdekli, hanem főként ennek az ellenkezője: milyen nyomai vannak a parasztság jelenlétének a táj életében és arculatában; mi a része a parasztság életének és munkájának az emberformálta táj, a műtáj kialakításában? A földrajznak minden körülmények között a táj a tárgya: a tájak sokféle eleme és a tájak összessége. Szemléletében a parasztság sem egyéb, mint egyike a különféle tájalakító tényezőknek. Ha a vizsgálat tárgya maga a parasztság, a feladat kétségtelenül társadalomtudományi, esetleg néprajzi érdekességű. A társadalomtudomány és néprajz nézőpontjából viszont a táj nem egyéb, mint a társadalmat vagy a népi műveltséget alakító tényezők egyike.

A tájnak a parasztságra gyakorolt hatását elvben a legnagyobb sikerrel olyan szociológus és etnográfus tanulmányozhatja, akinek van bizonyos földrajzi iskolázottsága, mint ahogy a parasztság tájformáló szerepének tisztázására olyan geográfus hivatott, aki egyaránt kellőképpen tájékozott a társadalomtudomány és a néprajz terén. A másik tudományban való kellő iskolázottság és tájékozottság mindegyik esetben a sajátos szemléletnek, fogalomrendszernek és a kérdéses tárgyra vonatkozó kész eredményeknek ismeretét jelenti. A cím mögött rejlő két problémával ezek szerint a legszakszerűbben a szociológus, az etnográfus és a geográfus megosztott munkája birkózhatnék meg. Ha az egyik tudomány képviselője – legyen az akár geográfus, akár szociológus, akár etnográfus – egyedül vállalkozik az egész feladatra, szorongó érzése, hogy a kérdésbe csak félig illetékesen avatkozik bele, már eleve is indokolt. Fokozódik ez a szorongó érzés, ha célja összefoglaló kép rajzolása. Végeredményeket összefoglalni olyan kérdésben, amelynek a részletei kellőszámú vizsgálat híján még nagyon hézagosan tisztázottak, megoldhatatlan feladat. Ezért sokkal szerényebbnek kell lennünk: be kell érnünk azzal, hogy néhány érdekes tény közlése mellett sejtett összefüggésekre, még ezután feltárára váró problémák körvonalaira mutatunk rá.

Parasztságunknak és egész társadalmunknak, miként bármely más parasztságnak és társadalomnak is, mai szerkezete és jellege bonyolult történeti fejlődés eredménye. Ennek a történeti fejlődésnek egyéni színezetét sok tekintetben a magyarság településterületének világ-helyzete szabja meg. A Kárpát-medence éghajlati szempontból az óceáni Nyugat- és a kontinentális Kelet-Európa határán, valamint a mediterrán Dél-Európa szomszédságában fekszik. Dél-európai szerkezeti alapokon kialakult térszínének gyűrűszerű rendjét egy belső medencerendszer és egy külső hegykeret ellentéte jellemzi. A belső medence-rendszer viszonylag meleg-száraz éghajlatával nyugat felé utolsó nagyobb foltja annak az erdőssztyep-övnek, amelyik a kontinentális Kelet-Európa sztyepjeit északról széles sávban szegélyezi. Az ásványi kincsekben sem egészen szegény hegykeret viszonylag hűvösebb-nedvesebb éghajlata és ennek megfelelő zárt-erdős növénytakarója az óceáni Nyugat-Európa-hoz sokban hasonló életfeltételeket nyújt a megtelepedő embernek. A kontinentális Kelet-Európa erdőssztyep-övéből

érkezett honfoglaló magyarság a Kárpát-medencének is erdőssztyep-jellegrű belső tájait szállta meg legsűrűbben, egészen addig a határig, ahol a napfényes-ligetes tölgyeseket a magasabb szintjének zárt bükkösei, sötét erdei váltják fel. Kelet-Európa erdőssztyep-övéből magával hozott nomád műveltsége, félnomád életformája és társadalmi itt, a belső medencerendszer területén találta meg a megfelelő környezetet, olyant, amelyenhez hasonló tovább nyugat felé már nem kínálkozott Európában. Viszont ez a nomád műveltség és félnomád életforma itteni szigetesen helyzetben nem maradhatott fenn sokáig érintetlenül. Valóban, történetünk folyamán részben küzd egymással, részben meg átszövi egymást az, amit magunkkal hoztunk és az, amivel új környezetünk várt.

Kelet és Nyugat: egyszerűség kedvéért így szoktuk emlegetni sorsunk és létünk alakulásának két ellenpólusát. A „Nyugat” az anyagi és szellemi életnek, a műveltségnek és társadalomnak azt a sajátos együttesét jelenti, amely a mediterrán és az óceáni Európában alakult ki, korábban inkább mediterrán, később egyre inkább óceáni-európai súlyponton. Fejlődésének abban a korszakában, amelyben hatása alá kerültünk, számunkra főként a latin kereszténységet, a földművelés túlnyomó uralmát és a hűbéri társadalmat jelentette. Ennek a Nyugatnak mindig a szélén voltunk, közel ahhoz az európai Kelethez, amelyet egyebek között a bizánci kereszténységnek alapuló sajátos szellemi fejlődés jellemez.

Bizonyos, hogy Európában nyugatról kelet felé haladva, a nemesség és jobbágyság kiformalódásában csúcsosodó társadalmi fejlődés egyre vékonyabb polgárságot tudott közbeiktatni a felső és alsó rétegek közé. Ilyen szentpontból mi is már inkább Kelet voltunk, mint Nyugat. A „Kelet” azonban nem csupán ezt jelentette az életünkben, hanem nomád hagyományaink egészét is: azt a Kelet-Európa erdőssztyep-övéből hozott, de idők folyamán onnét is kiszorult műveltséget és társadalmi rendet, amelyhez viszonyítva a paraszti-jobbággyi élet is nyugati átvételnek számított. Társadalmi fejlődésünk egyik keleties egyéni vonása tehát az, hogy a paraszti életrend kiformalódásának egy nomád társadalom hagyományaival kellett megküzdenie, a másik pedig az, hogy a mégis csak kiformalódó, de természetesen erősen egyéni jellegű parasztságunkat a nemesi társadalommal összekapcsoló rétegek sorában csak igen vérszegény és jórészt idegen polgárság szerepelt. Az első vonás végső soron abban a természeti és kulturális környezetben leli magyarázatát, ahonnet jöttünk, a második annak a hazának világhelyzetében, ahol ma is lakunk.

Társadalmunknak és műveltségünknek kétszeresen is keleties vonásai mégsem ünek át mindenütt egyenletes mértékben azon a fedőrétegen, amelyet a Nyugat hatása alakított. A magyarság településterületének vannak egyrészt polgárosultabb és kevésbé polgárosult sávjai, másrészt a nomád hagyományoktól mentesebb és azokat szembetűnőbben őrző részei. A nyugatias és keleties vonások aránya nem is csupán, sőt nem is elsősorban az égtájak szerint rendeződik el, – noha kétségtelenül mutatkozik a színek keveredésének ilyesféle irányú skálája is a Dunántúltól Erdély felé, – ennél azonban mindenképpen erősebb egy olyasféle gyűrűszerű rend, amely végső fokon a természetes tájak hasonló rendjét tükrözi. Tükrözi pedig közvetlenebb és közvetettebb formában is. Közvetlenebbül úgy, hogy a Kárpát-medencének az óceáni Európa természetes tájjellegére emlékeztető peremvidékein korábban honosodtak meg és mélyebb gyökereket eresztettek a nyugatias intézmények és életformák; közvetve úgy, hogy a belső medencerendszer jelentékeny részén a nomád hagyományokat bizonyos mértékig konzerválta, sőt felújította az itt huzamosabb időre berendezkedett törökvilág. Hogy a törökvilág hatásai milyen jögon nevezhetők a természetes táji tagolódás közvetett hatásának, arra alább még visszatérünk.

A nyugati világgal való szorosabb kapcsolatokat kezdeményező királyság hatalmának anyagi alapját azok a birtokok biztosították, amelyekre éppen azért tehetett szert, mert az ősfoglaló szabad magyar nemzetségek nem szállták meg azokat. Nem meglepő, hogy a nemzetségek meszállásából a félnomád életforma szempontjából kevésbé kedvező nedves-hűvös éghajlatú zárterdős tájak maradtak ki: a medenceválasztó középhegységek, a nyugati peremvidékek és a medencerendszert bezárt hegykört. Főként ezekre az óceáni Európára emlékeztető területekre mint saját birtokaikra ültethették be királyaink a nyugati szellemiséget és a földművelést egyaránt terjesztő egyházi intézményeket; ide telepíthették be az erdőirtó nyugati telepéseket: földműveseket és bányászokat; itt vethették meg annak a magyar hűbériségnek alapjait, amely kezdetben csak a királyi birtokain, a várspánságok területén élő, a királlyal magánjogi függőviszonyban álló rétegekre terjedt ki. Innen indult hódító útjára minden, ami

nyugati: a túlnyomó földműves életforma éppúgy, mint a nyugatias szerkezetű társadalmi rend. A nyugatias életformák meghonosítását kezdeményező királyi Magyarország és a nomád hagyományokat hívebben őrző nemzeti Magyarországnak bizonyos mérvű összeolvadását jelezte nemcsak a királyi várispánságokból nemesi megyékké átalakuló igazgatási egységeknek csekély kivétellel hézagatlan kiterjedése az ország egész területén, hanem az is, ami ennek a társadalmi háttérét jelentette: a szabad nemzetségtagok utódainak és az egykori várispánságok előkelőbb rétegeinek nemességé, az alattuk álló rétegeknek pedig jobbágysággá való összeolvadása.

Tagadhatatlan, hogy a fejlődés bizonyos egység kialakulása felé vezetett, az életnek olyan nyugatias rendje felé, amelyben mind jobban feloldódott volna minden nomád hagyomány. Ám ez az egység teljesen sohasem valósult meg: a középkor végén is elég jelentős különbségek mutatkoztak a Dunántúl, a hegykeret és az Alföld között. A Dunántúl területén a természetes táj tarkaságának megfelelően mozaikszerűen váltogatták egymást az egykori nemzeti szállásbirtokok és a királyi területek: itt telepedett meg legsűrűbben a honfoglaló magyarság, de itt rendezkedtek be legkorábban és legerőteljesebben a nyugatias intézmények is. A leginkább nyugatias magyarság településterületévé alakult ez a vidék, ahol még a városias életformák hordozói is jelentékeny százalékban magyarok voltak. A sűrű népesség, viszonylag fejlett mezőgazdasági kultúra, sokféle intézmény jelenléte magyarázza a táj nyugati kapu-jellegével egyetemben azt a körülményt, hogy az egész Kárpát-medencének a pannoniai alapokon feléledő legrégibb városait éppen itt találni. A hegykeret jellege sokban különbözött ettől. Itt is a nyugati életformák uralkodtak, de egyrészt maga a népesség is gyéresebb volt, másrészt a külkereskedelmet lebonyolító vagy a bányászatból élő városok polgárságának jó része, sőt még a parasztság egy része sem magyar, hanem nyugati telepes. Mellette növekvő számban élnek szláv, majd román hegyipásztorok és parasztok. Egyébként az élet nyugatias színezete a hegykeret területén nyugat-keleti irányban minden időben erősen csökkent. Mindezek-től a tájaktól eltérően az Alföldet magyar népességén kívül életének legkevesebb nyugatias formája jellemezte. Ezt a tájat már a honfoglaló magyarság is gyéresebben szállta meg, mint a Dunántúlt. Ennek fő oka az Alföld durvább tájrajzi tagoltsága: óriási árterek váltakozása hatalmas ármentes színtekkel, ellentétben a Dunántúl változatosabb vidékeivel. A honfoglaló nemzetségek, önellátáshoz közelálló gazdasági életüknek megfelelően, telepeiket a táj típusok érintkezési vonalain helyezték el, ahol minden szükségletüket a legkényelmesebben fedezhették. Minthogy az apróbb egységekre tagolódnó Dunántúlon természetesen sűrűbb az egységeket elválasztó határok hálózata is, több nemzetség kanyaríthatott ki a maga számára megfelelő szállásterületet.

Bizonyos, hogy a Dunántúl kezdettől fogva sűrűbb, s az Alföld kezdettől fogva ritkább népességsűrűsége szintén szerepet játszott az előbbi táj nyugatiasabb s az utóbbi kevésbé nyugatias fejlődésében. Hiszen az Alföldön a gyéresebb népességnek megfelelően a szántóföld terjeszkedése is kisebb mérvű volt, bővebben maradt hely a legelő, a pásztorkodás számára, sőt arra is, hogy a kunokat éppen ide telepítsék. A kunok jelenléte – mint az közismert – szintén „konzerválólag” hatott a nomád életformákra. Mindezek után érthető, hogy az egész magyar életnek kétszeresen keleties vonásai a török időkkel megelőzően is az Alföldön érvényesültek legerősebben. A parasztság itt érintkezhetett nomád életet folytató rétegekkel, s bizonyára itt őrzött meg maga is viszonylag legtöbb nomád hagyományt, másfelől a településeit itt tarkították legkisebb arányban a polgári réteg városai.

Mint mondtuk, az Alföldnek ezt a csupán lassan halványuló, de teljesen soha el nem halványult keleties színezetét felélénkítette a törökvilág. Az a körülmény, hogy a hódoltság határai az Alföldet – annak északkeleti szöglete kivételével – egészében, sőt ezen kívül még a Délkelet-Dunántúlt is tartósan körülölelték, a Kárpát-medence egyéb részeit viszont nem, bizonyára nem független a természetes táj jellegétől. A végvárak övét végső fokon azok a törésvonalak rögzítették, amelyek futása a Dunántúli-Középhegység peremeit, a Rába vonalát, valamint a Felvidék déli vulkáni- és röghegységeinek helyét is kijelölte. A török hódoltságnak az alföldi élet keleties vonásait konzerváló hatása többféleképpen is megnyilvánult. Gazdasági téren a nagyfokú elnéptelenedés s a külteresebb életformák térhódításával járt együtt: megcsökkent a szántóföld, kiterjedt a legelő, a földművelést erősen visszaszorította a szilajpásztorokodás. Társadalmi téren abban nyilvánult a török uralom hatása, hogy az alföldi parasztságot elrekesztette a nyugati világtól s vele együtt bizonyos mértékben a magyar társadalom

felsőbb rétegeitől is. Ez az utóbbi körülmény elég jelentékeny társadalmi függetlenséget biztosított a nép számára: sok önállóságot és önmagára utaltságot jelentett. A khász-városoknak elpusztult falvak határait bekebelező és ott sok tekintetben a nomád időköt felelevenítő gazdálkodásra berendezkedett népe a maga társadalmát felsőbb irányítás nélkül, a nyugati világ rendjével kevés kapcsolatot fenntartva, önjerejéből építgette. A maga szellemi készségéből, saját emlékeiből és hagyományyaiból merített. Településrendje, éppúgy, mint társadalmi, a török hódoltság utáni időkre is átmertődött, mint az ország egyéb tájaitól nem egy tekintetben eltérő képződmény. És maga az alföldi parasztság is mint az egyéb tájak parasztságától sokban különböző réteg él a mai napig: egyéni vonásait részben már a török idők előtt is inkább megőrzött keleties hagyományai, részben a török idők alatt végigélt zárt, önálló társadalmi fejlődése határozzák meg. Az alföldi parasztság az ország egyéb tájaitól és a nyugati világtól eltérő módon épített ki a maga számára az átlagos jobbágyi életkeretnél nagyobb függetlenséget biztosító szervezetet, és ezt a nagyobb függetlenséget sikerült átmentenie a török hódoltság utáni időkre is. Ezzel szemben a török uralomtól mentes vidékeken a parasztság társadalmi emelkedésének az útja csak úgy nyílt meg, ha egy-egy paraszti községnek sikerült a mezővárosi rangot vagy éppen valamiféle nemesi privilégiumot elnyernie, tehát olyan társadalmi keretbe átlépnie, amelynek alakulását lényegében a nyugati minták hatására fejlődő felsőbb társadalom irányította. A mezővárosi forma a parasztságtól a nyugati értelemben vett polgárság felé jelentett szerény lépcsőfokot. A mezővárosok nagy száma – a szót a történe-szek gyakorlatának megfelelően használjuk – a magyarságnak a törököktől meg nem hódított településterületein magában is bizonyos nyugatias színezetet jelentett, amit még jobban ki-domborított az, hogy ezeken a tájakon, tehát mind a Dunántúlon, mind a Dél-Felvidéken, sőt részben az Alföldnek Erdélyvel érintkező peremén is, a városi-polgári életformához a mező-város legkezdetlegesebb típusainál közelebb álló települések is elég nagy számban kialakul-tak. Érdekes, hogy a török idők alatt magán az Alföldön egyik-másik, már a török idők előtt mezővárosi rangot nyert település az igazi, nyugati értelemben vett polgári fejlődés útjára is rálépett. A magyar parasztságból, tehát alulról, megindult egy olyan polgári réteg kifejlődése, amely a heléje feülről került elemeket, a beköltözö nemeseket is asszimilálta. Legfeltünöb ez a fejlődés Debrecenben; kár, hogy megrekedt a XVIII. század bécsi gyarmatpolitikájának kor-szakában. Ha általánosabb – tehát inkább országos jellegű – és erőteljesebb lett volna, bizo-nyára megmenekülünk attól a sok bajtól, amelyet az a szerencsétlen körülmény okozott, hogy a parasztság és a felsöb rétegek között tátongó ürt sehogyan sem tudta kitölteni erös, öntu-datos polgári réteg.

Az eddigiekben rámutattunk arra, hogy parasztságunk társadalomtudományi vizsgálata az alapvetö kérdésekkel kapcsolatban is mennyire kénytelen a tájjelleg és világhelyzet hatását figyelemre méltatni. Hangsúlyoznunk kell, hogy az, amiröl eddig beszéltünk, mind a társada-lomtudósna és nem a geográfusnak a problémája. A földrajznak legfeljebb annyi a szerepe, hogy a helyes tájszemléletet, a tájra vonatkozó szükséges ismereteket nyújtja. De a paraszti műveltség állományát elemző néprajzi kutatás szintén beleütközik a világhelyzet és a tájjelleg hatásainak szerepébe. Beleütközik nemcsak olyan módon, hogy a magyarság településterüle-tének peremén a más és más – ö-balkáni, délszláv, szlovén, német és szlovák – szomszedság-gal kialakuló kölcsönhatások a tárgyi és szellemi javak állományainak elég jelentékeny eltéré-seiben nyilvánulnak meg, hanem úgy is, hogy számolnia kell a magyar paraszti műveltség-nek egyszerűen a tájjelleg különbségei folytán is tarka táji színezödsévével. Gondoljunk arra, hogy a meüencender szer belsö, erdössztyep-tájairól a zárterdös peremvidékek szomszédos területeire aránylag korán kiterjeszkedö magyarságot mire nevelte maga az erdö! Göcsej, a Palöcföld vagy a Székelyföld leleményesen fúró-faragö, fával mesterkedö parasztsága egé-szen más árnyalatát képviseli a magyarságnak, mint az alföldi legelök, rétek, árterek, lápok ösi soron halász, pákász, pásztor, majd egyre nagyobb mértékben földmüves, mégpedig föleg szemtermelö, de erdöt alig ismerö, szalmával, trágyával tüzelö s inkább az agyag, mint a fa technikájában jeleskedö népe. Gondoljunk továbbá arra, hogy a magyarság egyetlen igazi hegyvidéki ága, a Székelység, még a hegyipásztor-életformával is megbarátkozott. Valóban a tájjelleg az életformán át tud döntö módon beleszólni föként a tárgyi javak, de bizonyos mér-tékig még a szellemi javak állományának alakulásiba is. Az életformák vizsgálatában nyújt egymásnak kezét a földrajz és a néprajz: mégpedig úgy, hogy a földrajz az adományozö fél.

De nézzük most már ezek után a parasztság és a táj kapcsolatainak másik oldalát, azt, ahol a földrajz birkózik a maga problémájával: miféle műtájt formált a parasztság? Itt a néprajz és a társadalomtudomány a két adományozó fél: az előbbi nvújítja a tárgyi műveltségre vonatkozó adatokat, tehát a kérdéses esetben azoknak a tárgyi javaknak az ismeretét, amelyeket a parasztság a tájba beleépített; az utóbbi pedig annak a társadalmi szerkezetnek a rajzát, amely a parasztság tájformáló tevékenységének is megszabja a kereteit. A földrajz a parasztság műtáj alakításáról olyan mértékben tud képet adni, amilyen mértékben adatokat kap a néprajztól és a társadalomtudománytól. Ezek az adatok viszonylagosan az alföldi parasztságról a legbőségesebbek, tehát a parasztság egészét tekintve aránytalanul oszlanak meg az egyes tájak között. Így a kép, amit rajzolni lehet, igen hézagos, de azt mégis kifejezi, hogy a parasztság-formálta műtáj az Alföldön Európához viszonyítva sokkal több egyéni vonással tűnik ki, mint a magyarság településterületének egyéb vidékein.

Nincs a műtájnak olyan darabja, amely ne lenne valamely település tartozéka, tehát ne lenne vagy valami emberi lakóhely vagy hozzátartozó munkahely része. A lakóhely rendeltetése – védelmet nyújtani az embernek és anyagi javainak – a hajlékban testesül meg. A hajlékok nagy számban előforduló tipikus példányai a tájra jellemző jelenségek, mondhatni: tájlelemek. Külső képük jellegzetes vonásaiban erősen érvényesül az építőanyag közvetlen és közvetett hatása. A Kárpát-medence tájjellegének gyűrűs rendje a paraszti hajlékok építőanyagainak elterjedésében is erősen kifejeződik. Az Alföld túlnyomó sár-, nád- és vesszőépítkezés a környező tájakon más építőanyagoknak ad helyet: a vályogház nádtetejét szalma-fedélhéz váltja fel, sőt az erdős tájakon – a Dunántúlon, Palócföldön, Székelyföldön – a faépítkezés, a boronafal is megjelenik, mégpedig lomboserdő vidékeken, pl. a Dunántúlon, Palócföldön annak sajátos, zsilipelt formája; a fenyvesek szomszédságában, tehát a Székelyföldön gerezdelt fajtája. A Székelyföldön a boronaház fedélhája is zsindely vagy deszka.

A fal építőanyagának változataiban főként a közvetlen környezet hatása tükröződik, az alföldi nád- és a környező tájakon honos szalma- fedélhéz ellentétében ezen kívül a cséplés eltérő rendje is: az Alföldön a gabona szárát összetörő lóval való nyomtatás nomáderedetű szokása, a környező vidékeken a nyugatias eredetű kézicsép alkalmazása. Az alföldi nyomtatással a nyílt cséplőszerűt befogadta csűr építménye. S míg ezeken a földművelésre korábban és gyökereiből inkább áttért peremvidékeken a csűr nyugati eredetű szalagtelkes belsőégi alaprajzforma udvarait zárja le hátsó keskeny végükön, addig az Alföldön kialakult az úgynevezett kertés város egészen eredeti településformája: a nomád téli szállás emlékeként a belsőégek magja eredetileg csupa elkerítetlen lakóházból, a belsőégeknek ezt körülvevő külső övezete, az úgynevezett ólaskert-öv, tisztára elkerített udvarokból állt. A népesség szaporodásával és ennek megfelelően a földművelés terjeszkedésével az ólaskert megszűnt. A kertés település emlékeit ma már többnyire csak az egykori lakóegyedtet az ólaskertektől elválasztó körútfele őrzik. Az ólaskert szerepét átvette a szántóföldeken elszaporodó tanya, amely eredeti rendeltetése szerint elődjéhez, az ólaskerthez hasonlóan gazdasági udvar, noha mint állandón lakott hely, földrajzi szempontból önálló település. A tanya a világszerte elterjedt szörványtelepülésnek jellegzetesen magyar változata, amelyet genetikusan szál kapcsol – a kertés város ólaskertjének közbeiktatásával – a téli szállás eredeti rendjéhez, tehát az ősi nomád kultúrához. A tanyák nagymérvű elszaporodása egyszerűen kísérő jelensége a szántóföld olyanmértékű kiterjedésének, amely a belsőégi lakóházból történő gazdasági munkálatokat már nem engedi meg; a szántóföld ilyen arányú terjeszkedését pedig az óriási határ tette lehetővé. Az óriási határ viszont legtöbbször a török idők falurítkító pusztításainak, közvetlenül pedig a török idők alatt szervezkedő paraszti khászvárosok birtokszerzésének az eredménye. A khászvárosokból fejlődött óriásfaluk tanyavilága olyan szántóföldeket népesít be, amelyek korábban, amikor terjedelmük még kisebb volt, közbelső gyűrűként helyezkedtek el egy belső és egy külső legelő-öv között. A belsőéggel közvetlenül érintkező belső legelő, az ezt kifelé határoló szántóföld, majd az ezt is felváltó külső legelő a határnak még ma is felismerhető olyan hármas tagolódását jelenti, amelyik szintén a nomád eredetű, a pásztorkodásról földművelésre csak fokozatosan áttérő gazdasági rend tartozéka. A külső legelő a szilajjóságnak, a belső pedig a földművelést szolgáló kezes jószágoknak volt a tápláló területe.

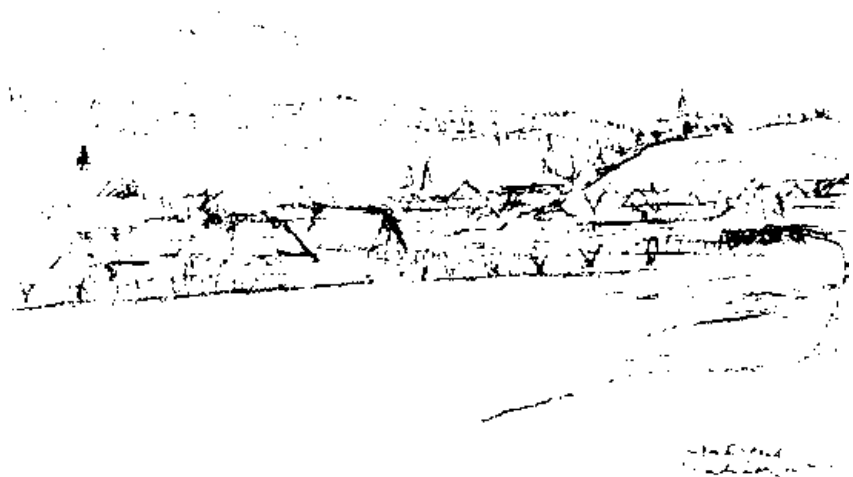
Az Alföldet környező tájak szalagtelkes falvai nemcsak belsőégük alaprajzát tekintve nyugatias eredetű formák, hanem határük képe is tükrözi a földműves nyugathoz szorosabban idomult gazdasági rendet. Itt nincs belső- külső legelő: az eredetileg nyomásos rendszer-

ben művelt, tagosítatlan szántóföld számtalan parcellájával közvetlenül körülzárja a belsőséget. De szalagtelkes falvainknak maguknak is vannak bizonyos jellegzetes vonásai. Ne említsünk mást, mint csupán a gyakori nagyobb méretet. Néhány száz lelket számláló település nálunk még igen kis falunak számít, s az Alföldet környező vidékeken sem ritka az ezret jóval meghaladó lélekszám. A több ezer lakosú falu szalagtelkes rendszer esetén sem egyutcás, hanem rendszerint az eredeti utcával párhuzamosan vagy arra merőlegesen újabb utcái nyíltak, amelyek igazodván a térszínhez nem mindig egyenesek. Így tisztán az utcahálózat képe egyik-másik példányukat a megtévesztésig hasonlóvá teszi a halmazfalvakhoz; szalagtelkes jellegüket csupán telkeik rendje árulja el.

Míg a belsőség utca- és telekrendjét a hajlékok építményei, addig a határ parcelláit a vetések töltik ki. A legelő rovására terjeszkedő szántóföld a múlt században a szemes termények terjeszkedését jelentette. Ma a kertek terményei terjeszkednek a szántóföld vetéseinek rovására. A virágzó zöldség- és gyümölcs kultúra, amely főleg az Alföld két nagy homok vidékeit tette gazdag műtájú, szintén nagyrészt a parasztság alkotása. Ilyen szempontból figyelemre méltó az Alföld két nagy homokvidéke; a Nyírség és a Duna-Tisza köze között mutatkozó különbség. A mindkét tájon egyaránt nagyban termelt rozs és szőlő mellett a Nyírségen a burgonya és a dohány, a Duna-Tisza közén viszont a sokféle gyümölcs, köztük a csonthéjasok, s főleg a barack szerepe kiemelkedő. Az eltérés oka többek között egyrészt a fogyasztópiactól való különböző távolságuk, másrészt a Nyírségnek mérszeben szegényebb, savanyúbb talaja és végül nem utolsó sorban a két táj település- és birtokviszonyainak különbsége. A Duna-Tisza köz khászvárosokból kialakult óriásfalvainak erősen tagolt társadalmi a maga nagyszámú, zselléreredetű rétegével a lehető legbelterjesebb terület kihasználásra kényszerült: olyan műveléságak meghonosítására, amelyek a nehezen megszerzett néhány holdon is tisztességes megélhetést biztosítanak.

Az a műtáj, amelyet a parasztság az Alföldön alakított ki, a maga utólagosan elkerített utcahálózatú óriásfalvaival, sajátos határképével és sűrű tanyavilágával, kétségtelenül több eredeti, a nyugati világ paraszti műtájtól különböző vonást őriz, mint az Alföldet környező vidékek műtájai. Ez a megállapítás azonban mit sem változtat azon a kétségtelen tényen, hogy a magyar műtájak jelentékeny hányada a parasztság munkájának eredménye. Vékony polgári és újkeletű ipari-munkás rétegünk léte kevés városunknak a műtáj képén elszigetelten jelentkező foltjaiban ölt testet. Ezeknek a városoknak egy része olyan értelemben is sziget, hogy mint utóbb keletkezett mag jelenik meg az alföldi óriásfalvak szívében. Azt az őstermelői műtáját, amely a magyarság településterületének legnagyobb részét elfoglalja, közvetlenül a parasztság munkája formálta ki, függetlenül attól, hogy ez a parasztság a múltban telkes jobbagyként vagy zsellérként, a jelenben pedig önálló gazdaként vagy mezőgazdasági munkásként végezte-e a föld művelését.

(Néprajzi tanulmányok. Pázmány Péter Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Kiadványai 1. Bp. 1949.)

Megyei történelmi évfordulók szerepe az iskolai nevelésben*

Amikor felkértek, hogy megyei történelmi évfordulókról szóljak, eltöprengtem. Vajon mi-féle évfordulók jöhetnek számításba? Vajon a régmúlt dolgairól beszéljek, vagy az országos jelentőségű eseményekről? Netán egy-egy kisközösséget illető számukra fontos megemlékezés sorozatról, eseményről? Aztán azon töprengtem, hogy melyik századot válasszam, hiszen az államalapítástól napjainkig mindegyik tett valamit Baranyáért, Baranya ellen, ez a megye pedig közel, sajnos most már nagyon közel van a határhoz és meglehetősen sokat szenvedett az elmúlt évszázadok alatt. Végül is abban maradtam magammal, hogy a sok évszázad közül kettőt választok, az egyik a XVI., a másik a XX.

Miért pont ezt a kettőt? Azért mert nagyon hasonlítanak egymásra. A XVI-ban ránk szabaddult a török, három részre szakította az országot, feldúlta az általa elfoglalt területeket – Baranyát is –, elpusztította amit a nép addig alkotott; irtotta, elvándorlásra készítette a lakosságot. Ennek a századnak két sorsfordulója van: az egyik 1526, amit a köztudat úgy tart számon: *Mohácsi vész*, a másik 1566, amire Zrínyi Miklós, a költő nyomán azt mondjuk: *Szigeti veszedelem*. Ez a két kifejezés kicsit jellemzi az évfordulóinkat, illetve az ünnepeinket. A XX. század két háborúval pusztította az embereket, a környezetünket. Az első határon túlra rekesztette a magyarság egy részét. Sorsukat ismerjük, legalábbis szeretném remélni hogy igen, de nem biztos, hogy azonosulni is tudunk velük kellő számban és kellő mélységben. A folytatás sem volt könnyebb, hiszen a II. világháború pusztításai után ez a század űzte ki a Mária Terézia által a XVIII. században letelepített szorgos német lakosságot, ez a század hozta méltatlan helyzetbe Bukovinától Bácskán át a baranyai, tolnai falvakba érkezett a székelységet, ez a század hozta ránk az 1945-ös magyar-csehszlovák „lakosságcsere”-t. Ezek az események még nem szerepelnek hivatalos megemlékezéseken, de egyre több szó esik róluk. Azt gondoltam, hogy ebben a közösségben, ahol a honismeretről úgy gondolkodunk, hogy az nem pusztán ismereti – hanem ahogy Andrásfalvy professzor mondta – érzelmi azonosulás is, a röghöz való ragaszkodás mélyebb és emberibb érzelmei hozzátartoznak a létünkhez, ezekről az évfordulókról szólni kell. Ezért választottam tehát az említett századokat.

Mohácsi vész és Szigeti veszedelem. A kortárs írók úgy értékelték ezt az időszakot, hogy egy idegen, ellenséges hatalom összes kegyetlenségével, saját hasznát néző durvaságával, fegyverével, tönkre tesz bennünket, amivel szembe kell szállni. Nem akarom elmondani sem Mohács, sem Szigetvár történetét, azt hiszem mindenki ismeri. Amit szeretnék mondani az az, hogy mit örzünk meg belőle, mitől lesz ez a két évforduló évről évre ünnep, hiszen Mohács is, Szigetvár is ünnepli a maga módján.

Mohácson a történelmi emlékhely környezetében emlékeznek meg minden évben, augusztus 29-én a szomorú évfordulóról, Szigetváron pedig a Várbaráti Kór szeptember 6-án tartja megemlékező ünnepségét. Ez csak egy-egy ünnepség – mondhatná valaki. Mitől lesz több? Attól, hogy nem pusztán egy nap a város életében, hanem kapcsolódnak hozzá tevékenységformák, iskolai foglalkozások. Én magam Mohácson középiskolásokat tanítottam tizenegy évig, és a kamasz világ nemzeti érzéseiről szereztem közvetlen tapasztalatokat. Érdekes volt olvasni dolgozataikban, a „mit jelent számukra Mohács” kérdésre adott válaszokat: „nekünk nem nemzeti gyásztér”, „mi most vagyunk fiatalok, most élünk itt, és mi egészen másként gondolkodunk róla”. Folytatódtak a kérdések, és kiderült, hogy valahol a mélyben mégsem idegen tőlük a nemzeti gyásztér, de nem a gyászt akarják belőle megtanulni, hanem amit tovább lehet vinni. Mi magyarok sajnos még mindig nem tanultuk meg Mohács üzenetét, hogy amikor az ország nagy kihívások előtt áll, amikor ellenséggel állunk szemben, amikor nagy feladatokat kellene megoldanunk, akkor nem szétszedni kell a nemzetet, nem egymásnak kell hátat fordítani, hanem össze kell fogni.

Szigetvár mást üzen. Ha elolvassuk a kortársak mondandóit, kiderül, hogy arról a Zrínyi Miklósról, akit bronzba öntve is tisztelünk – nagy ellenfele Szulejmán mellett – a kortársak nem írnak hízog módon. Ugyanolyan főúr volt, mint a többi – mondják – harácsoló, anyagi érdekeltségekért hol egyik, hol másik hivatást adta el, házasodott pénzért, rangért. De a nemzeti emlékezet nem ezt a képet őrizte meg Zrínyi Miklósról, hanem hősként él az emlékezetünk-

*A XXXIII. Honismereti Akadémia 2005. június 27-én elhangzott előadás szerkesztett szövege. (Szerk.)

ben. Egyik mondata, amit Szigetvár eleste előtt mondott, talán meggyőz bennünket, hogy mi tette őt hőssé, mi az, amit Szigetvár üzen nekünk: „Mindnyájan bezárkózva, megfogadjuk, hogy a kereszténységet, s ezen édes és végtelenül elpusztult hazánkat, ha a sors úgy hozza fejünk vesztésével is kívánunk szolgálni.” Teljesen mindegy, hogy Zrínyi Miklós mit tett amíg csak főkapitány, mondhatni átlagember volt. A nemzet egyet tart számon: a legdrágábbat, az életét adta Sziget védelméért. És azt hiszem, hogy a helytállás az az üzenet, amit jó lenne átadni mindenkinek, minden gyermeknek, minden egyes tébolygó felnőttnek, hogy megközelítsük azt, amit identitásnak nevezünk.

Említettem, hogy kamaszokat tanítottam, és az ő világuk sokkal nyersebb, mint bármelyik más gyermekcsoporté. Ők fekete-fehéren látják a világot, vagy igaz valami, vagy hamis. Nekik évfordulókat tartani, ünnepeket rendezni meglehetősen nehéz. Az ünnepélyen nem lehet elvárni az azonosulást, csak egy esztben, ha az ünnepség katartikus élményt ad. Valljuk be, ritkán sikerül. A legtisztességesebb iskolai felkészülés sem biztos, hogy kiváltja ezt a hatást. Jelszavakkal pedig végképp nem lehet célt érni. Egyetlen dolog az, ami úgy gondolom, hogy elviszi ezt a gyermektársaságot a célhoz: a *tevékenység*, amivel részescivé válhatnak az évfordulók ünneplésének. Tanári élményeim közül egyik legmeghatározóbb amikor azt találtam ki helytörténeti érettségi tételnek, hogy mindenki a saját településének, falujának, városának, szülőhelyének – kinek mi tetszik – történetéből egy szakaszt emeljen ki. Elemesse részletesen, természetesen mögé táalva az ország helyzetét. Ezeket a gyerekeket én nem hittem lelkesnek, sokakat közönyösnek tartottam, amikor nemzeti kérdésekről volt szó. Olyannyira, hogy egyszer megkérdeztem az egyikőtől, hogyan fogsz a kisfiadnak beszélni arról, hogy mitől magyar, ha te sem tudod. Elképedve nézett rám, hogy jut eszembe egy tizenéves gyereknek ilyet mondani? Nos, ezek a gyerekek úgy beszéltek a saját falujuk, városuk történetéről, hogy az érettségi elnök, a bizottság, jómagam is tátott szájjal hallgattuk. Pedig hát szegényes forrásanyagra támaszkodhattak, hosszas kutatómunkát nem végeztek az érettségi felkészülés közben, mégis élvezetesen, a szülőföld szeretetétől áthatva beszéltek nekünk az érettségün. És akkor éretem meg igazán – sajnos már a tanári pályám vége felé volt –, hogy nem lehet nekik fölülről, kívülről beszélni, csak azt lehet, ahogy Andrásfalvy professzor mondta: a kicsi gyerek játékától, a felnőttkor küszöbéig az életkori sajátosságoknak megfelelően segíteni őket, hogy eljussanak az igazi tartalomhoz.

Említettem 1945-öt, a magyar történelem egyik legszomorúbb dátumát. Van akinek személyes sorsa támasztja ezt alá, van aki csak tankönyvekből ismeri. Én a baranyai népesség szempontjából nézem ezt az évet. Ha belegondolunk, Baranya mindig is tarka népességű vármegye volt, mindig is sokféle ember, sokféle kultúra találkozott benne. De ami 1945 után történt, az tele van fájdalommal, a mai napig ható keserűséggel. Jelentek már meg történelmi munkák, szakdolgozatok, doktori disszertációk ebben a témában, de az emberek nem tudják elfelejteni, hogy hosszú ideig nem beszélünk, nem beszélhettünk erről. Az egyik legmeggrázóbb élményem ebben a témában 1987-hez fűződik, amikor a felvidéki magyarok 40 éves találkozóján vettem részt. A mohácsi református templomban tartották ezt a találkozót, egy istentisztelet keretében adták közre a még élők élményeit, és egyetemi tanárok tartottak történelmi előadásokat erről a korszakról. Egy Felvidékről kitelepített, akkor még gyerekkorú idős asszony mondta el, hogy „elhozhattuk a ruhánkat, elhozhattuk a bútorainkat, amik fölfértek a szekérre, élelmünk is volt, tulajdonképpen örülhettünk, hogy élünk, és házat is kaptunk, de ott maradtak az őseink sírjai”. Azóta is borzongat a hideg, ha erre gondolok. Ez folyamatosan, minden népességben, amelyet kitelepítettek, vagy betelepítettek él a mai napig. Tanítás közben sokszor okoztam döbbenetet, mikor ezekről a számokról, évfordulókról szoltam. Tőlünk 1945 januárjában kezdtek a hazai német lakosságot internálni, először az oroszok a málenkij robotra, aztán ugyanennek az évnek az áprilisában következett be a székelyek betelepítése. Sorsukról megrázó magyar filmet láttam. A mai napig szégyellem magam attól a jelenettől, amelyben Bácskából menekülő helyet kértek egy vajudó asszonynak, s volt olyan hely, ahová nem engedték le őket, így végül a szekérben szülte meg gyermekét. Ezekkel az élményekkel azt hiszem egyetlen embernek sem kellemes szembenézni, talán ez is oka, hogy szívesen felejtünk, pedig azt hiszem, hogy most már eljött az ideje annak, hogy ezekre is gondoljunk. 1946-ban volt a magyar–csehszlovák „egyezmény”, amikor a felvidéki magyarokat telepítették át, 1945 decemberétől 1948 júniusáig pedig 185 ezer német ajkú lakost telepítettek ki.

Nincs értelme arról beszélni, hogy ez milyen kár volt, mennyi bajt okozott. A bajt nem tudjuk feledtetni. Egy dolgot tudunk tenni, hogy megismerjük és tisztességgel értékeljük a tényeket és tanulunk belőle. És felidézünk az eseményeket az évfordulók alkalmából.

Szujkó Margit

Rácz Sándor és a Földeáki Diák Élet

A honismereti mozgalom régi munkásai jól ismerik a Makón élő Rácz Sándor nevét. Jövő májusban már hatvan éve lesz annak, hogy első írása – még nagyon ifjú emberként – nyomtatásban jelent, s azóta több mint kétszáz saját néprajzi-helytörténeti pályamunkája készült el, s további 70 pályamunkával jelentkeztek honismereti szakkörének, klubjának tagjai. Szorgalmát, feltárt anyagának gazdagságát nyomtatásban megjelent tizenhat saját és tíz társszerzőkkel készült könyve jelzi. Ezt a szinte páratlan termékenységet ismeri el a nyáron neki ítelt Sebestyén Gyula-érem, amely az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők legnagyobb kitüntetése.

A szülőföld szeretete vezette el a Maros-vidéki táj és nép alapos megismerésének igényéhez, azután pedig a megismertetés szolgálatához. Szobájában sok ezer oldalnyi gyűjtés, feldolgozott vagy feldolgozásra váró anyag halmozódott fel az évtizedek során. S bár az utóbbi években napjai nagyobb részét betegágyhoz kötötten kell töltenie, ma is levesz olykor polcai-ról egy-egy kiteljesítésre, megírásra váró jegyzetalmot, odaül írógépe mellé, hogy lekopogtasson egy újabb közleményt, a hajdan volt életet felelevenítő írást. Így készült el most egy a maga nemében ritkaságnak számító 82 oldalas füzet: a szülőfalu, Óföldrak tűzből mentett írott emlékének, a *Földeáki Diák Élet* közleményeinek „feltámasztása”.

Ki gondolta volna, hogy 1923-ban, 24-ben és 25-ben a nyári szünetet falujukban, Földrakon töltő diákok lapot (ahogyan ők nevezték: heti folyóiratot) szerkesztettek? Verseket írtak, humoros eseteket beszéltek el, tréfás híreket közöltek, közleményeiket rajzokkal illusztrálták. A mai ismeretek szerint 10-12 száma jelent meg e lapnak, s ha írásai nem is a maradandóság igényével íródtak, figyelemre méltó helyi kordokumentumnak tekinthetjük őket. Az utókorra maradt elsárgult, sok esetben alig-alig olvasható, nemzeti színű fonallal egybekötött, mintegy 150 oldal titevő papírokat az a Kátai Ferencné Szilágyi Erzsébet tanárnő adta át Rácz Sándornak, akinek anyai nagyapja, Rakonczai Ferenc Óföldrak közmegebecsülésben tartott „szent életű” embere volt. E sajtótermék emléke annyira feledésbe merült azonban, hogy Rácz Sándor senkitől sem hallott róla, s mára már eltávoztak az élők sorából azok, akik annak szerkesztői, frói voltak.

Kik írták a lap közleményeit? Talán egy kivételtől eltekintve húszas éveik körül járó fiatal-emberek, akik a szülőföldtől távol (néhány esetben külföldön) tanulnak vagy dolgoznak, de a vakációra hazatérnek, s részt kérnek a közéletből, a közhangulat alakításából. Műsoros estet rendeznek a templom javára, sportolnak az FTC-ben (Földraki Torna Club!), diákzenekarban muzsikálnak, szerenádokat adnak, színt, mozgást visznek a falu életébe. Az az egy idősebb, negyvenes éveit taposó férfi, aki verseivel akár tele is írná a lapszámokat, s aki azt írja magáról, hogy a tiszai nagy árvíz idején született, a jó kedélyű agglégény: a községháza írnoke volt.

Lehet, hogy a faluban nem mindenki olvasta egyetértéssel lapot, hiszen az egyik cikkben a szerkesztők azt fogalmazták meg: „Nem akarunk mi senkit bántani vagy sérteni. Nem akarunk mi olajat dobni arra a sístergő, nyugtalan vulkánra, amit fájdalommal ismerünk, s ami a falukbéli lelkekben végzetes enyészettel dübörög... Mi a természetes tiszta életet akarjuk a felzaklatott szívekbe visszaültetni...” Írják mindezt néhány évvel a nehezen tudomásul vehető trianoni békediktátum kimondása után az országhatár közelébe került falu fiataljai. Akik – a vidám bolondozás, a jóízű humor megszólaltatása mellett – gyakran megvallják a szülőföld iránti vonalmukat. Lehet, hogy ma kissé fellengzősnek érezzük a stílust, de nem vonhatjuk kétségbe az őszinteséget, amikor ezt olvassuk: „Szülőfalunk, ime visszahoztuk Hozzád bizakodással teli szíveinket. Visszahoztuk, hogy áldozunk Neked, hogy a rügyező gyermekálmokért... hogy a karsú, égbe nyúló akácok lélekig emelkedése örök meséért köszönetet mondjunk. Megjöttünk ime, hogy a reánk pazarolt ajándékokat visszafizessük, hogy a mi képzeletbéli ideál-falunkat valósággá varázsoljuk... Mi a virradás munkásai várjuk a hajnal pirkadását.”

Érezzük ezekről a lapokról, hogy a szülőföldnek erős vonzása volt, hogy a fiatalok vissza-visszavágytak, s amikor otthon lehettek, ezt fiatalos kezdeményezésekkel próbálták meghálálni. Erről vallanak nyolcvan év távolából a *Földraki Diák Élet* Rácz Sándor által reánk örökített lapjai.

Kovács Dániel